

Zárt szótagi magánhangzónyúlás: fonológiai kölcsönzés?

Cser András – Huszthy Bálint

1. Bevezetés

A dolgozat célja az ómagyar korban jelentkező magánhangzónyúlási változásokkal kapcsolatban néhány kérdés fölvetése, elsősorban pedig eme változások tágabb nyelvföldrajzi összefüggésekbe történő helyezése. A kérdések, amelyekre a választ keressük, a következők: (1) Milyen hasonlóságok mutatkoznak a korszakban a magyarral érintkező nyelvek magánhangzó-hosszúságot érintő változásaiban? (2) Játshatott-e szerepet a fonológiai mintakölcsönzés ezen változások egy részében? (3) Elképzelhető-e, hogy az ómagyar kor latin jövevényszavainak egy része a korábbi feltételezésekkel (Fludorovits 1930) ellentétben már hosszú magánhangzót tartalmazott (zárt szótagban), amikor a nyelvbe került?

A dolgozatban először mintegy bevezető jelleggel áttekintjük a magánhangzó-hosszúsággal kapcsolatos általános kérdéseket, majd górcső alá vesszük az ősz- és ómagyar korra feltételezett magánhangzónyúlási változásokra vonatkozó, a szakirodalomban megtalálható főbb állításokat. Ezután a korszak közép-európai nyelveiben fellépő hasonló változásokat tekintjük át, konkrétan azon nyelvekben és nyelvcsoportokban, amelyek a magyarral érintkeztek (középfelnémet, északolasz, nyugati és nyugat-balkáni szláv). Végezetül megfogalmazzuk tentatív válaszainkat a kiinduló kérdésekre. Tisztában vagyunk azzal, hogy a téma az itt lehetségesnél jóval terjedelmesebb tárgyalást is megenged, sőt kíván; ez a dolgozat mintegy előtanulmányként szolgál, és reményeink szerint további gondolkodásra serkenti a magyar hangtörténet kutatóit.

2. A magánhangzó-hosszúság általános kérdései

A magánhangzó-hosszúság több más fonológiai jegyhez hasonlóan egy fonetikai tulajdonság kategorikussá vált, rendszerszintű megjelenése. A hosszúság mint mérhető időtartam triviális módon kivétel nélkül minden beszédhangra jellemző, és rendkívül nagy változatosságot mutat az általános beszédtempó és számos egyéb – a nyelvi rendszerhez képest külsődleges – tényező függvényében. Az időtartambeli változatosság ugyanakkor nyelvi rendszeren belüli tényezőktől is függ. Bár eredendően ez utóbbi hatások is fokozatosak, azaz folytonos módon nyújthatják avagy rövidíthetik többé vagy kevésbé a beszédhangokat, mégis bennük rejlik a fonologizálódás lehetősége. Így a hosszúság a világ számos nyelvében inherens variabilitásának megőrzése mellett kategorikus, kontrasztív tulajdonsággá vált.¹

A fonológiai hosszúság azonosítása ugyanakkor egyáltalán nem egyszerű feladat. A hosszú–rövid párokat alkotó magánhangzókat sokszor valamilyen más fonológiai jegy is megkülönbözteti (nyelvállás, centralizáltság, nyelvgyök-jegyek), ilyenkor az elemző dolga eldönteni, hogy mindent tekintetbe véve melyik jegy a fonológiailag releváns, és melyik a redundáns kísérőjelenség. Ennek a kérdésnek sem az elvi, sem a módszertani oldalát nem fogjuk ebben a cikkben részletesen kifejteni, mert adottnak vesszük, hogy a magyar nyelvben a hosszú–rövid párok esetében fennálló markáns minőségi különbségek (jelesül [ɛ] ~ [e:] és [ɒ] ~ [a:]) rögzülése későbbi fejlemény, mint magának a hosszúsági különbségnek a megjelenése.

A tipológiai irodalomban és a történeti rekonstrukciókban a magánhangzó-hosszúság létrejöttét többnyire a fent említett, nyelvi rendszeren belüli hangkörnyezeti tényezőkkel magyarázzák. Konkrétan szerepet játszhat magának a magánhangzónak a nyelvállása (felső/alsó), a követő mássalhangzó képzési módja és képzési helye, a szótagon (leginkább a magánhangzón) megvalósuló hangsúly és/vagy tónus, valamint a szótag nyílt avagy zárt mivolta. Ezekhez hozzá kell tenni a hangváltozások két további típusát. Az egyik az az eset, amikor két rövid magánhangzó összevonásából jön létre egy hosszú magánhangzó akár azért, mert toldalékolás következtében szomszédos helyzetbe kerültek, akár azért, mert kiesett a két magánhangzó között egy mássalhangzó. A másik típus a pótlónyúlásnak nevezett változások széles skálája, amelyek közös vonása az, hogy egy magánhangzó nyúlása egy másik szegmentum (akár magán-, akár mássalhangzó) kiesésével hozható összefüggésbe (l. elsősorban Kavitskaya 2002; a szótag-

---

¹ A fonetikai és a fonológiai hosszúság kérdéséhez általában l. Laziczius (1963/1944: 107–126), Odden (2011).

szerkezet kérdéséhez még Gordon 2016: 112 skk.). Ezekre a cikkben később fogunk példákat hozni a magyar nyelv történetéből.

Az elméleti irodalomban a fent említett elhatárolási problémán túlmenően (ti. hogy valóban a hosszúság-e a fonológiai releváns jegy, vagy esetleg valami más) az időtartam ábrázolási kérdésként jelentkezik. Korábban arra keresték a választ, hogy a hosszúság a szó szoros értelmében szegmentális szintű jegy-e, avagy a fonológiai szerveződés más, magasabb szintjeinek valamelyikéhez tartozik. Az elmúlt évtizedekben egyértelműen az utóbbi mellett tették le a voksukat a fonológusok, a konkrétumokban azonban többféle megoldást hoztak a kutatások (gerinctengelyen ábrázolandó hosszú–rövid kontraszt, moraelméletek, a hosszú szegmentumok egy vagy két szegmentumként való elemzése stb.; l. Perlmutter 1995, Broselow 1995, Odden 2011). Ezekkel az elméleti kérdésekkel szintén nem fogunk a dolgozatban foglalkozni.

3. Magánhangzó-hosszúság a magyar nyelv korai történetében

Általában véve az az elfogadott nézet a magyar nyelvtörténetben, hogy hosszúsági különbségeket a magyar magánhangzórendszer nem örökölt a korábbi (uráli, finnugor, ugor) korszakokból, ezek a magyar nyelv önálló életében alakultak ki. A kérdéses magánhangzónyúlási változásokat tehát az ősmagyar és az ómagyar korszakra kell tenni (E. Abaffy 2003: 126; Bárczi 1954, 1975; ezzel szemben Abondolo 1998 némely hosszú magánhangzók bizonyos előfordulásait az ugor vagy a finnugor alapnyelvből eredezteti). Konkrétan a következő változásokat szokás felsorolni:

- (a) approximánsok beolvadása a megelőző magánhangzóba („monoftongizáció”): **buyzaj* > *būzā* > *búza* (Róna-Tas–Berta 2011: 186);
- (b) magánhangzók összeolvadása mássalhangzó kiesése után: **bayatur* > *bátor* (Róna-Tas–Berta 2011: 106);
- (c) pótlónyúlás a szóvégi zárt (sorvadt) magánhangzók leesésével egyidejűleg: **veri* > *vér*;
- (d) pótlónyúlás a szó belseji (sorvadt) magánhangzók kiesésével egyidejűleg: **palica* > *pálca* (nem gyakori, de Bárczi 1954: 48 szerint kifejezetten jellemző [l r] előtt);
- (e) magánhangzónyúlás első szótagban akkor, ha a második szótagban azonos minőségű (más ok miatt) hosszú magánhangzó van: *gyűrű*, *csákány*;
- (f) magánhangzónyúlás első szótagban más látható fonológiai motiváció nélkül – ezt a hangsúlynak szokás tulajdonítani, de Bárczi (1954: 51) szerint

- jellemzőbb akkor, ha a következő szótagban hosszú magánhangzó áll: *kígyó*, *szúnyog*, *sátor*; zárt szótagban a szakirodalomban látható példák jellemzően [r] előtti magánhangzót mutatnak: *bársony*, *párduc*, *árboç*;
- (g) jövevényszó érkeztetett az átadó nyelvből már eleve hosszú magánhangzóval: *vásár* (iráni), *sár* (török, bár megjegyzendő, hogy Róna-Tas–Berta 2011: 689–91 szerint kérdéses, hogy a török magánhangzó a kérdéses időszakban hosszú volt-e), *kín* (amennyiben az eredeti *qijjin alakból a [j] már a törökben kiesett, vö. Róna-Tas–Berta 2011: 548–50);
- (h) számunkra legérdekesebb eset a követő mássalhangzó hatására fellépő nyúlás. Ahogy E. Abaffy (2003: 332) írja, „az ómagyar korban elsősorban az *n*, *ny* és az *l*, *r* előtt jelentkeznek hosszúvá vált magánhangzók: *leány*, *halál*, illetőleg török eredetű szavakban: *sárkány*, *oroszlán*, *gyékény*, *szakáll*”. További példák ugyanezre: *bojtorján*, *karakán*, *boszorkány*, *kocsány*, *bálvány*, *görény*, *gödény*, *fonál*, *madár*, *levél*, avagy a [l]-re végződő igeképzők: *álldogál*, *sírdogál*, *mondogál*, *néздегél*, *rágcsál*, *harapdál* stb. (Bárczi 1954: 48). De ide sorolhatnánk még számos szláv (*péñz*, *péñtek*, *sánta*, *bérmál*) avagy német (*érc*, *pánt*, *párkány*, *párta*) jövevényszót; szintén hosszú magánhangzót mutat, de nem utolsó szótagban a török eredetű *érdem*, valamint a vitatott eredetű *érsek*.

Ha az utóbbi változásra hozott példákat nézzük a szakirodalomban, szembeötlő, hogy szinte kivétel nélkül mindegyik zárt szótagban tartalmazza a megnyúló magánhangzót. Bárczi (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 164–5) ezt a későbbi (16. századi és azutáni, a keleti nyelvjárásokra jellemző) nyúlásnál explicite meg is jegyzi, az ómagyar koriaknál azonban nem, és amennyire látjuk, a későbbi szakirodalom sem figyelt föl erre. Okkal tehető fel a kérdés, hogy az ómagyarban nem kifejezetten zengőhang előtti zárt szótagi (másképpen: szótagvégben lévő zengőhang előtti) nyúlásról van-e szó.² Tipológiailag ez egy jól ismert jelenség, az angoltól a kekcsi (maja) nyelvig (Campbell 2004: 45) sokhelyütt előfordult.³

² Megjegyzendő, hogy zárt szótag alatt itt egyaránt értjük a mássalhangzó-kapcsolat előtti magánhangzó környezetét, de az egyetlen mássalhangzó által zárt szóvégi szótagot is. A szakirodalomban az utóbbit nem mindenki tartja zárt szótagnak, illetve besorolásától függetlenül nem minden nyelvben viselkedik egyformán a kétféle környezet.

³ Hozzátehetjük ehhez azt is, hogy a mássalhangzók szonoritása a szótagszerkezettől függetlenül is befolyásolhatja az előttük álló magánhangzók hosszúságát. Egyéb nyelvek mellett az olaszra McCrary Kambourakis (2007: 148) mutatja be, hogy a magánhangzók hossza nem független az őket követő mássalhangzó zengősségi értékétől: általában minél zengősebb egy mássalhangzó (azaz minél előrébb helyezkedik el a szonoritási skálán), annál inkább lehet nyújtó hatással az előtte álló hangsúlyos magánhangzóra (vö. van Santen 1992). Az olasz nyelvben a zengőhang előtti hangsúlyos magánhangzók jellemzően hosszabbak a zörejhange előttiéknél, akár zárt, akár nyílt szótagban;

Éppen ezért érdekes lehet azon európai nyelvek hasonló jelenségeit szemrevételezni, amelyek a magyarral a kérdéses időszakban érintkeztek.

4. Északolasz nyelvjárások

Az ómagyar kor folyamán számos olasz és latin jövevényszó került a magyar nyelvbe: elsősorban a Kárpát-medencében való letelepedést követő enkulturálódás, „európaivá válás” hatására, valamint a kereszténység felvétele és elterjesztése révén (többek között venetói hittérítőknek köszönhetően); továbbá az Árpád-kori, az Anjou-kori és a Hunyadi Mátyás uralkodása alatti olasz–magyar történelmi-kulturális kapcsolatok mentén (vö. Bárczi 1958; Benkő 1962; Bárczi–Benkő–Berrár 1967; Gerstner 2006).

Valójában ezek a jövevényszavak azonban sem olasznak, sem latinnak nem mondhatók, tekintve, hogy abban az időben az olasz nyelv még nem, a latin pedig már nem létezett. A latin eredetű középkori szóátvételeink leginkább „északolasznak” tekinthetők: hangalakjukból ítélve ugyanis ezek a szavak az északolasz (azon belül is leginkább keleti, vagyis venetói) dialektális ejtismód hallás utáni magyar megvalósulásai. Minderre néhány jellegzetesen északolasz dialektális jelenség magyaros megvalósításából következtethetünk: (a) palatális szibilánsok, (b) interszonoráns /s/-zöngésülés, (c) hosszú mássalhangzók rövidülése, (d) intervokális zárhangok zöngésülése, (e) egyes szóvégi mássalhangzók lekopása stb. (vö. Rohlf 1966; Loporcaro 2009).

(a) Elsősorban a latin etimologikus /s/ helyetti palatális [ʃ] és [ʒ] tartozik ide, pl.: *maskara*, *spárga*, *táska*, *freskó*, *kastély*, *piskóta*, *bástya*, *strucc*, *ostya*; *mazsola*, *rizs(a)*, *zsold*, *torzsa*, *bazsalikom*, *alamizsna*, *balzsam*, *uzsora* stb. Az északolasz (főleg a venetói) nyelvjárásokban ugyanis az /s/-t és a /z/-t hátrébb húzott nyelvheggyel ejtik más olasz nyelvjárásokhoz képest: a nyelvhegy az alveoláris és a palatális régió között helyezkedik el, így voltaképpen [s] és [ʃ] (valamint [z] és [ʒ]) közötti hangok jönnek létre: [e, z] (Rohlf 1966; Loporcaro 2009; Huszthy 2017). Ez a jelölt nyelvállás a korabeli magyar fül számára inkább a jelöltebb palatális szibilánsokat hívhatta elő, így ezeket a „köztes artikulációjú” északolasz hangokat a magyar hangkészletben egyaránt meglévő alveoláris és palatális variánsok közül utóbbiakkal helyettesítettük, pl. északolasz *ma[e]kara* ’maszk’ (vö. ol. *maschera* [ˈmaskera]) > magy. *ma[ʃ]kara*.

(b) Egy másik hangtani folyamat hatására az interszonoráns környezetben lévő (ti. magánhangzók vagy zengőhangok közötti) szibilánsok az északolasz

---

ugyanakkor a régi indoeurópai nyelvekben éppen a szótag végi szonoránsok előtt megrövidültek a hosszú magánhangzók (Osthoﬀ-törvény, l. Collinge 1985: 127–31; Fortson 2010: 70–1).

nyelvjárásokban zöngésülnek (Rohlf 1966; Loporcaro 2009).⁴ Emiatt zöngétlen [ʃ] csak zöngétlen mássalhangzó előtt fordul elő a jövevényszavakban (pl. *kastély, táska* stb.), egyéb esetben zöngés [ʒ]-vel találkozunk, pl.: északolasz *ri[ʒ](o)* (vö. ol. *riso* [ˈri:zo]) > magy. *ri[ʒ](a)* stb.⁵

A palatális szibilánsokon túl az említett jövevényszavakban további északolasz nyelvjárási elemek is felfedezhetők: (c) Így például a degemináció, vagyis etimológiailag hosszú mássalhangzók rövidülése, ami északkeleti olasz dialektusok jellemzője (Rohlf 1966), pl. *bakacsin* (vö. ol. *boccaccino* 'lenvászon'), *paszomány* (vö. ol. *passamano* 'zsinórdísz'), *kazamata* (vö. ol. *casamatta* 'sötét ház'), *pojáca* (vö. ol. *pagliaccio* 'bohóc') stb. (d) Ide sorolható még egyes etimológiailag zöngétlen zárhangok zöngésülése, ami szintén északolasz leníciós folyamat (Loporcaro 2009), pl. *füge* (vö. ol. *fico*), *digó* (vö. ol. *dico*), *osztriga* (vö. ol. *ostrica*), *zsuga* (vö. ol. *gioco*) stb. (e) Végül ide tartozik egyes szóvégi magánhangzók lekopása is, mely szintén északolasz nyelvjárási jellemző (Loporcaro 2009), pl. *rév* (vö. ol. *riva* 'part'), *torz* (vö. ol. *torso* 'torzó'), *rizs* (vö. ol. *riso*), *strucc* (vö. ol. *struzzo*), *piac* (vö. ol. *piazza* 'tér') stb. Bár az itt hozott olasz nyelvjárási példák nem mind a kérdéses időszakból vannak adatolva, és az említett magyar szavak sem mind fordulnak elő az ómagyar korban, hasonló jelenségek rendszeres felbukkanása alapján elmondható, hogy ómagyar kori latin eredetű jövevényszavaink többsége a keleti északolasz dialektális régióból került ki.

A latin nyelvre jellemző magánhangzó-hosszúsági kontraszt egyetlen újlatin nyelvben sem élt tovább változatlan formában (részletesen l. Loporcaro 2007, 2015; Krämer 2009, 2022; Iosad–Wetzels 2022). A helyébe lépő minőségi különbségek történetileg sokszor levezethetők az eredeti hosszú–rövid különbségből, valamint egyéb tényezők hatásából is, de hosszúsági kontraszt a később kialakuló újlatin nyelvek között tulajdonképpen csak az észak-alpok-beli nyelveknél található (ladin, romans, friulán, valamint egyes gallo-italikus nyelvjárások). Nem teljesen világos, hogy mindez a latinból megmaradt örökség vagy önálló fejlemény-e.

A rétoromán nyelvekben találunk magánhangzó-hosszúsági kontrasztot. Elképzelhető, hogy ez a latin hosszúsági oppozíció továbbélése – amit ezek a nyelvek földrajzi elszigeteltségüknek köszönhetően voltak képesek megőrizni –, ahogy az is, hogy önálló fejleményként alakult ki újra a rövid–hosszú magán-

⁴ Megjegyzendő, hogy a /z/ (illetve a hátrébb húzott nyelvheggyel ejtett variánsai) nem fonémikusak az északolasz nyelvjárásokban, a zöngés szibilánsokat minden esetben fonológiai folyamatok hozzák létre (Huszthy 2017).

⁵ A *rizs/risza* változatok kétféle északolasz közvetítést sugallnak: a *rizs* esetében lekopott szóvégi magánhangzóval, míg a *risza* esetében az olasz szóvégi (magyarnál nyíltabb) /o/ magyar [ɒ]-val való megvalósításával (Benkő 1993).

hangzók fonológiai szembenállása. A hosszúsági kontraszt a romans valamennyi változatában fennáll, ám a dolomiti ladin és a friulán egyes változataiból kikopott, feltehetőleg a venetói változatokkal való érintkezés hatására. A magánhangzó-hosszúságot egyértelműen fonológiai jellegűnek tartja a szakirodalom, a hosszúsági kontraszt azonban fonotaktikailag korlátozott: csak utolsó és utolsó előtti hangsúlyos szótagban fordul elő (vö. Iosad–Wetzels 2022; Roseano–Finco 2022). Néhány példa az olaszországi Friuli-Venezia Giulia megyei friulánból (a hosszú magánhangzót jobbra dőlő ékezet jelzi): *brút* 'leves' ~ *brut* 'csúnya', *mil* 'méz' ~ *mil* 'ezer', *lát* 'megy, bef. mn. igenév' ~ *lat* 'tej' stb. (Finco 2007).

A rétoromán változatoknak számunkra jelenleg az a legfontosabb ismervük, hogy különböző magánhangzónyúlási folyamatoknak köszönhetően nagy számban fordulnak elő bennük szupernehéz szótagok (Roseano–Finco 2022). A zárt szótagban megjelenő hosszú magánhangzók ellenben csak zengőhang vagy /s/ előtt tűnnek fel, tehát a szupernehéz szótagok kialakulását tekintve a hangsúlyos magánhangzót követő mássalhangzó fonetikai nyújtó hatására is gyanakodhatunk.⁶ Úgy tűnik tehát, hogy areális hatás is megfigyelhető a szupernehéz szótagok eloszlását tekintve, amelynek centrumát az észak-alpok-beli újlatin nyelvváltozatok képezhetik.

Az északolasz nyelvjáráások két főbb területre oszthatók: egy nagyobb kiterjedésű nyugatira (gallo-italikus csoport) és egy kisebb keletire (venetói csoport). A két terület több hangtani és grammatikai jelenségben osztozik, ám sok másban eltér: így a hosszú magánhangzók eloszlásában is (vö. Loporcaro 2009). A gallo-italikus dialektusokban találunk magánhangzó-hosszúsági kontrasztot, ám a latinhoz és a rétorománhoz képest korlátozottabb változatban: hosszú magánhangzók leginkább csak utolsó vagy utolsó előtti szótagban fordulhatnak elő (Loporcaro 2009; Iosad–Wetzels 2022).

A magánhangzó-hosszúsági kontraszt kétféle viselkedést mutat a gallo-italikus dialektusokban, így ezek is két csoportra oszthatók a fenti fonotaktikai megkötés figyelembevételével. Az északi csoportban (nyugat-lombard, ticinói, részben észak-piemonti) csak utolsó szótagban van hosszúsági szembenállás, pl. nyugat-lombard [tos] 'tüsszentés' ~ [to:s] 'tied', [ryt] 'bőfögés' ~ [ry:t] 'szemét',

⁶ Példák zárt szótagi hosszú magánhangzókra a svájci Graubünden kantoni romansból: *špènder* 'elkölt', *úngula* 'pata', *hónte* 'kanna', *ferkántel* 'árverés', *šlámper* 'csoszog', *árvor* 'fa', *bérgia* 'cséphadaró', *déržer* 'igazgat', *vidúškel* 'kihasználatlan', *tempíášta* 'jégeső' stb. (Huonder 1901). Példák zárt szótagi hosszú magánhangzókra az olaszországi Veneto megyei dolomiti-ladinból: *tómbula* 'tombola', *tímpenes* 'doromb', *ámpola* 'ampulla', *svánzega* < *Zwanziger* 'húszas', *chínzdiern* < *Kindsdirne* 'leánygyermek', *bántlera* 'cselédszoba', *ilchenes* < *lichene* 'zuzmó', *fúlmíne* 'villám', *pórgola* 'vasvilla', *véryeghe!* < *Vergine* 'te jó ég!', *pístula* 'episztola' stb. (Grzega 2005).

[pu'lit] 'pulykák' ~ [pu'li:t] 'jól' stb. (Loporcaro 2009). A déli csoportban (dél-lombard, ligúriai, emíliai) utolsó és utolsó előtti szótagban is található hosszúsági kontraszt, pl. dél-lombard ['le:ze] 'olvasni' ~ ['leze] 'olvas, E/3', [afi:'ta:] 'elkészít' ~ [afi'ta:] 'bérbe ad', ['me:la] 'méz' ~ ['mela] 'ezrek', ['bo:ta] 'verekedés' ~ ['bota] 'hordó' stb. (Loporcaro 2009).

A gallo-italikus nyelvjárásokban szupernehéz szótagok csak utolsó szótagban jöhetnek létre, amikor szóvégi mássalhangzó előtt tűnik fel hosszú magánhangzó (pl. [to:s], [ry:t] stb.). Emellett fonetikai „melléktermékként” kódázórejhangok nyújtó hatására is létrejöhetnek felszíni szupernehéz szótagok.

A venetói dialektuscsoportban zengőhang és /s/ előtt zárt szótagban bármelyik pozícióban gyakran megnyúlik a magánhangzó. Itt tehát számos alkalommal találkozni szupernehéz szótagokkal, bár a magánhangzó-hosszúság nem kontrasztív tulajdonság.⁷ Elképzelhető, hogy az efféle szupernehéz szótagok kontaktushatással terjedtek el, a szintén Veneto megye északi területén beszélt ladin, valamint a szomszédos friulán nyelvváltozatok hatására. Ahogy fordított hatásra a venetói dialektusokkal érintkező ladin és friulán változatokból kikopott a magánhangzó-hosszúsági kontraszt, és magánhangzóikat csak fonetikai jellegű hosszúság jellemzi (Roseano–Finco 2022).

Fludorovits (1930) kifejezetten állítja, hogy a zárt szótagban hosszú magánhangzót mutató latin jövevényszavakban a nyúlás már a magyarban történt. A fentiek fényében azonban – annak ellenére, hogy az itt idézett olasz adatok a jelen vagy a közelmúlt időszakból származnak – ez megkérdőjelezhető. Ugyanakkor azokra a magyar szóátvételekre, melyekben az északolasz (vagy kifejezetten a venetói) ejtésmód hatására jelenhetett meg hosszú magánhangzó kódázó zengőhang vagy /s/ előtt, kevés adat van a VIVALDI-ban és az AIS-ben. Megtalálható itt a *kártya* szó, mely az AIS-ben Emiliából (gallo-italikus dialektus) van adatolva a következő alakokban: *cárt*, *cárte*, *chérti*, *chért*, mind hosszú magánhangzóval a kódá-/r/ előtt; valamint ugyancsak Emiliából szerepel még a *bástya* helyi megfelelője: *bášt*, és az egyes magyar nyelvjárásokban használatos *áspa* 'motolla' szó: *ášpa*. Más északolasz jövevényszavak esetében azonban, amire találni hosszú magánhangzós példát a korpuszokban, a magyarban rövid

⁷ A következő példák a VIVALDI adatbázisból, illetve az AIS-ből származnak, Veneto és Friuli-Venezia Giulia megyék területéről: ol. *angelo* 'angyal' ~ *ánghel* (Cravero), *ángelu* (Gorizia), *ánzu* (Ronchis), *ángeo* (Venezia), *ándol* (Belluno); ol. *alto* 'magas' ~ *ált* (Moggio, Vas), *ált[ə]* (Forni di Sotto), *áto* (Venezia, Meolo, Istrana, Verona, Raldon, Cerea); ol. *bianco* 'fehér' ~ *blánk* (Mussons, Ronchis, Ariis), *biánko* (Meolo), *biáncio* (Pozzale); ol. *campo* 'tér' ~ *cámpto* (Venezia, Meolo, Istrana), *ciámptu* (Pozzale); ol. *gamba* 'láb' ~ *gámpta* (Meolo, Venezia, Cerea, Raldon, Belluno), *zámpta* (Mussons, Aviano, Mariano); ol. *cerchio* 'kör' ~ *sérkli* (Mussons, Ronchis), *zérghio* (Gorizia), *scérkolo* (Verona); ol. *carne* 'hús' ~ *cárne* (Gorizia, Vas, Meolo, Teolo, Cerea, Villamarzana) stb.

magánhangzó van használatban, pl. velencei *mándoia* > magy. *mandula*, velencei *tórta* > magy. *torta* stb.

5. Középfelnémet

A kontinentális germán nyelvjárások közül az ómagyar szempontjából a legfontosabbak a középfelnémet alá tartozók, bár a jelenségek areális összefüggései miatt ezek nem választhatók el szigorúan az északabbi nyelvváltozatoktól (ószász/középalnémet, ófríz, óalsófrank/középnémetalföldi). Ezekben a nyelvváltozatokban többféle magánhangzónyúlás történt a kérdéses időszakban, mi itt a két legfontosabb tendenciát tekintjük át röviden.

(a) A nyílt szótagi nyúlás a rövid magánhangzókat megnyújtotta egy mássalhangzó és egy (szóvégi) magánhangzó előtt, azaz *_CV#* környezetben, pl. ófn. *namo* > kfn. *nāme* 'név'. Ez a változás az északnyugati régióból indult, legrégebben az óalsófrankból adatható, ami esetleg annak is köszönhető, hogy a germán és a latin nyelve(ke)t beszélő népesség érintkezése a Rajna alsó folyása mentén volt a legintenzívebb már a Kr. u. 4. század óta (Green 1998), a nyílt szótagi nyúlás pedig végső soron a kései latinra vezethető vissza. Ez a változás a kontinentális germán nyelvváltozatokon északnyugat felől végighaladva a 14. század tájékán érte el a délebbieket (alemann, bajor), és erősebben jelentkezett, ha a magánhangzót zöngés (avagy lenis) mássalhangzó követte (pl. mutatja a *Leber* 'máj', *Faden* 'szál', *nehmen* 'fogni', de nem mutatja a *Kette* 'lánc' szó). A változás nyelvjárásonként igen nagy változatosságot mutat, és Paul (2007/1881: 81) szerint elképzelhető, hogy a bajorban már a 14. századot megelőzően önállóan kialakulhatott.

(b) A zengőhang (szonoráns) előtti nyúlás felléphetett egyetlen mássalhangzó előtt is (*mir* 'nekem', *vor* 'előtt', *Ziel* 'cél', *Tal* 'völgy'), de felléphetett – tipikusan homorganikus – mássalhangzócsoporthoz is (*Erde* 'föld', *Schwert* 'kard'). Paul (2007/1881: 82) szerint különböző középfelnémet nyelvjárásokban gyakran előfordul [l]C és NC szekvenciák előtt is, a karintiaiban pedig már a 12. században adatható. A bajor nyelvjárásokban ebben az időszakban történetileg mind a nyílt szótagi, mind a zengőhang előtti nyúlás megjelent, de még a szó végén rendszeresen lenizálódó zörejhangok előtt is megnyúltak a rövid magánhangzók. Későbbi adatok ezt világosan mutatják (itt Seiler 2009 és Goblirsch 2018 alapján bemutatva, az ő adataik nagyjából Pfalz 1913-ból és Kranzmayer 1956-ból származnak): [no:xd] 'éjszaka', [khi:nd] 'gyermek', [b̥o:l̥d] 'hamar', [kx̥o:m̥b̥y̥] 'harc', [kx̥o:b̥y̥] 'fej' (de [khepf] 'fejek').

Két pontban foglalhatjuk össze a lényegét annak, mit a középfelnémet mutat nekünk. A déli változatokban (alemann, bajor) erősen jelen vannak a

magánhangzónyúlási tendenciák, a bajorban különösen; továbbá ezekben nemcsak a szótagszerkezetben elfoglalt hely játszik szerepet, de a követő mássalhangzó minősége is (ti. zengőhang vagy zöngés/lenis zörejhange előtt gyakoribb a nyúlás). Ennek a jelentőségét abban láthatjuk, hogy az alemann változatok nyilvánvalóan érintkezésben álltak az északolasz nyelvjárásokkal, a bajor nyelvjárások pedig a magyarral és a szláv nyugati (nyugat-balkáni) változataival – bár ehhez hozzá kell tennünk, hogy kiterjedt német–magyar kétnyelvűség az ómagyar kor első felében nem tételezhető fel.

A középfelnémetben látható magánhangzó-nyúlási folyamatok megfelelnek a tipológiai általánosításoknak, amelyeket számos nyelv vizsgálata alapján állított fel az elmúlt évtizedek fonológiaelmélete, illetve leírásai. Kavitskaya (2002) nagy mintán mutatja ki, hogy a zengőhangok általában gyakorolnak nyújtó hatást az előttük álló magánhangzókra, és ez voltaképpen független a szótagszerkezettől. Amiben különbség látható a nyelvek között, az az, hogy milyen környezetben fonologizálják és erősítik föl kategorikus különbséggé a hosszúságot.

6. Szláv nyelvváltozatok

A szláv nyelvekben a magánhangzó-hosszúságnak szintén többféle forrása lehet, de az egyik legfontosabb a jerek (zárt rövid magánhangzók) kiesésével egyidejű megelőző szótagi nyúlás, melyet a szakirodalomban általában pótlónyúlásként írnak le. Ezek a folyamatok a kései ósszláv időszakban megindulhattak már, de az egyes szláv nyelvváltozatokban nem egyformán játszódtak le, kibontakozásuk (és főleg fonologizálódásuk) már a 10. század utáni időszakra tehető.

A pótlónyúlás nyelvöldrajzának legalaposabb bemutatása Timberlake (1983); a fonológiai szempontú elemzéséhez és a további irodalomhoz l. Scheer (2017). Timberlake (1983) alapján a következő pontokban lehet összefoglalni a pótlónyúlás jellegzetességeit:

(a) A változás megtörtént mind utolsó (a jer leesését megelőzően utolsó előtti), mind szó belseji (azaz bizonyos toldalékok előtti) szótagokban. A nyugati szláv nyelvekben jellemzőbb volt az előbbi, a déli szláv (közelebről a nyugati déli szláv, azaz a szlovén és a szerbhorvát) nyelvekben az utóbbi környezetben, de mindkét nyelvcsoporthoz vannak példák mindkét környezetre.

(b) A változást befolyásolta az intonáció (tónus) is; a nyugati déli szlávban erősebben jelentkezett az ún. cirkumflex (ereszkedő) tónus alatt, míg a nyugati szlávban és a délnyugati keleti szlávban (azaz az ukránban és a déli fehéroroszban) erősebben jelentkezett az ún. új akut (történetileg másodlagosan kialakult emelkedő) tónus alatt.

(c) A változást a követő mássalhangzó is befolyásolta, mégpedig egy implikációs hierarchiával jól leírható módon, és kombinálódva a tónus és a szóban elfoglalt helyzet hatásával. Az implikációs hierarchia a következőképpen fest: szonoránsok >> zöngés réshangok >> zöngés zárhangok >> zöngétlen zörejhangok.

A szláv magánhangzónyúlások tehát három dimenzió mentén is parametrikus viselkedést, illetve fokozatosságot mutatnak; mindezeket a nyelvföldrajzi adatokra vetítve Timberlake (1983) arra a következtetésre jut, hogy a nyugati szláv és a délnyugati keleti szláv nyelvváltozatok esetében a változás délről észak felé, míg a nyugati déli szláv nyelvváltozatok esetében északról dél felé haladt, ugyanis ezekben az irányokban váltak egyre általánosabbá a környezetek. Példának okáért a nem új akut tónus alatti magánhangzók a szlovákban nem nyúltak meg, a csehben megnyúltak szonoránsok és zöngés réshangok előtt (*hnũj* vs. szlovák *hnoj* 'trágya'), a felsősorban azonban már bármilyen mássalhangzó előtt (*kósc* vs. cseh *kost*, szlovák *kost* 'csont'). Hasonlót látunk a nyugati déli szlávban, ahol (bár más tonális feltételek mellett) pl. az északi čakav nyelvjárásban a magánhangzók megnyúlnak szonoránsok előtt (*palac*, de *pālca* 'hüvelykujj' nom ~ gen), a déli čakav nyelvjárásban azonban szonoránsok és zöngés zörejhangok előtt is (déli *prōg* vs. északi *prag* 'küszöb'). A nyelvföldrajzi szempontból levonható következtetés az, hogy a magánhangzónyúlás kiinduló területe talán éppen Pannónia lehetett, ahonnan mind északi, mind déli irányban terjedt a változás, miközben a fonológiai feltételei némiképpen megváltoztak. Annak is vannak jelei, hogy az egyes szláv nyelvekben a magánhangzónyúlás szinkrón szabályként is fonologizálódott (a lengyelre nézve pl. Stieber 1973: 55).

Mindez azért is fontos, mert az itt tárgyalt három nyelv(csoport) közül a szláv az, amellyel valódi, kiterjedt kétnyelvűség állt fenn az ómagyar korban. Fonológiai kölcsönzés tehát a szó szigorú értelmében elsősorban a szláv–magyar viszonyban léphetett fel.

7. Összefoglalás

A szóban forgó nyelvekben, nyelvváltozatokban a magánhangzók hosszúságát érintő változások, konkrétan a magánhangzók nyúlásának különböző esetei más és más módon írhatók le történeti folyamatként; ugyanakkor érdekes módon nagyon sokszor ugyanazt a fonológiai mintázatot eredményezték, jelesül a zárt szótagban (különösen szonoráns vagy zöngés zörejhang előtt) fellépő magánhangzó-hosszúságot. A magyarban és a szláv nyelvekben ez összefüggeni látszik a zárt magánhangzók kiesésével mind szó végén, mind szó belsejében, azaz pótlónyúlásként írható le (magyar *víz*, *vér*, *út*, illetve *pālca*, *málna*). Ugyanakkor az is

világos, hogy mint fonológiai mintázat általánosodhatott, és a (főleg koronális) szonoránsok által zárt szótagokban már kieső magánhangzó nélkül is gyakran fellépett (a magyarban erre a *bársony*, *érdem* típusú szavak a példák). A zárt szótagban fellépő magánhangzónyúlás azonban megtalálható mind az észak-alpok-beli újlatin nyelvváltozatokban – amelyek érintkeztek a délebbi középfelnémet nyelvjárással, valamint a nyugati déli szláv nyelvekkel és a magyarral is –, mind a bajorban – amely maga is érintkezett a magyarral és némely szláv nyelvváltozatokkal. A bevezetésben fölített első kérdésre tehát ez egyfajta válasz: ezen a közép-európai területen belül, ahol többféle – egymással különböző mértékben érintkező – nyelvet beszéltek a középkor második felében, több olyan változás is hasonlóan zajlott le, vagy hasonló eredményre vezetett, amelyek a rövid magánhangzókat megnyújtották. Ezek közül itt mi kiemeljük a szótagzáró szonoráns előtti nyúlást, amelynél ez a környezet vagy a változás feltétele volt (észak-alpok-beli újlatin, bajor, magyar), vagy a változás eredménye (magyar, szláv).

Ez utóbbi megjegyzés átvezet a bevezetőben fölített második kérdéshez, jelesül lehetséges-e itt fonológiai mintakölcsönzésről beszélni. Erre a kérdésre egyértelmű választ nagyon nehéz adni, elsősorban azért, mert a szóban forgó változások pontos kronológiája nem minden esetben egyértelmű (különösen a magyar esetében nem). Elvi szinten azonban elképzelhető, hogy a nyelvi érintkezés során a környezetükben és/vagy hatásukban átfedő fonológiai folyamatok egymást erősítették. A magyarban például katalizálhatta a szótag végi szonoráns előtti nyúlást akár az, hogy a pótlónyúlással járó magánhangzó-kiesés számszerűen gyakrabban hozott létre szonoráns által bezárt szótagokat (azaz több volt *vér*- és *pálca*-típusú, mint *út*-típusú szóból); de katalizálhatta a pannóniai szlávban fellépő pótlónyúlás is, amelynek ugyanilyen hatása lehetett; hozzájárulhatott az északolasz a (részben latin) jövevényszavakon keresztül, amelyekben ebben a környezetben a magánhangzó akár már hosszú lehetett (*árboc*); de megerősítették ezt a hatást akár a bajor jövevényszavak is (*érc*, *pánt*).

A harmadik kérdésre a választ az imént adtuk meg: az ómagyar korban átvett latin (és északolasz) jövevényszavakban lehetett zárt szótagi hosszú magánhangzó, hiszen a történeti és dialektális adatok az olasz nyelvterületnek éppen azon az északi-északkeleti részén mutatnak szótag végi szonoránsok előtti magánhangzónyúlást, ahonnan ezek a szavak javarészt származnak. Ugyanakkor az is látható, hogy a magyarban belső fejlemény is lehetett egy ilyen változás; lezajlásának pontos körülményeire azonban későbbi kutatásoknak kell fényt derítenie.

Hivatkozások

- Abondolo, Daniel 1998. Hungarian. In: Daniel Abondolo (szerk.): *The Uralic Languages*. Routledge. London. 428–56.
- AIS (adatbázis). Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz, <https://navigais-web.pd.istc.cnr.it/>
- Bárczi Géza 1954. *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bárczi Géza 1958. *A magyar szókincs eredete*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bárczi Géza 1975. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1962. Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 115–36.
- Benkő Loránd 1993. Az olasz szlovéni *o* magyar megfelelőeiről. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára*. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest. 50–7.
- Broselow, Ellen 1995. The skeletal tier and moras. In: John Goldsmith (szerk.): *A Handbook of Phonological Theory*. Blackwell. Oxford. 175–205.
- Campbell, Lyle 2004. *Historical Linguistics: An Introduction*. MIT Press. Cambridge MA.
- Collinge, Neville E. 1985. *The Laws of Indo-European*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam, Philadelphia.
- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 106–18, 301–51, 596–609, 710–18, 789–99.
- Finco, Franco 2007. La durata delle vocali friulane: risultati di un’indagine fonetica. In: Federico Vicario (szerk.): *Ladine loqui: IV Colloquium Retoromanistich*. Società Filologica Friulana. Udine. 119–39.
- Fludorovits Jolán 1930. *Latin jövevényszavaink hangtana*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Gerstner Károly 2006. A magyar nyelv szókészlete. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 437–80.
- Goblirsch, Kurt 2018. *Gemination, Lenition and Vowel Lengthening. On the history of quantity in Germanic*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Gordon, Matthew K. 2016. *Phonological Typology*. Oxford University Press. Oxford.
- Green, Dennis H. 1998. *Language and History in the Early Germanic World*. Cambridge University Press. Cambridge.

- Grzega, Joachim 2005. *Materialen zu einem Etymologischenwörterbuch des Dolomitenladinischen (MEWD)*. Eigenverlag. Eichstätt.
- Fortson, Benjamin 2010. *Indo-European Language and Culture: An Introduction*. Wiley-Blackwell. Chichester, Malden.
- Huonder, Josef 1901. Der Vokalismus der Mundart von Disentis. *Romanische Forschungen* 11: 431–566.
- Huszthy Bálint 2017. The “untamed” /s/ of Italian dialects: An overview of the singular behaviour of Italo-Romance sibilants. *Verbum Analecta Neolatina* 18: 191–216.
- Iosad, Pavel–Leo Wetzels 2022. Length and weight in Romance. In: Christoph Gabriel–Randall Gess–Trudel Meisenburg (szerk.): *Manual of Romance Phonetics and Phonology*. Mouton de Gruyter. Berlin. 31–88.
- Kavitskaya, Daria 2002. *Compensatory Lengthening*. Routledge. London.
- Kranzmayer, Eberhard 1956. *Historische Lautgeographie des gesamt-bairischen Dialektraumes*. Böhlau. Bécs.
- Krämer, Martin 2009. *The Phonology of Italian*. Oxford University Press. Oxford.
- Krämer, Martin 2022. Italian. In: Christoph Gabriel–Randall Gess–Trudel Meisenburg (szerk.): *Manual of Romance Phonetics and Phonology*. Mouton de Gruyter. Berlin. 559–96.
- Lazicius Gyula 1963/1944. *Fonetika*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Loporcaro, Michele 2007. Facts, theory and dogmas in historical linguistics: vowel quantity from Latin to Romance. In: Joseph C. Salmons–Shannon Dubenion-Smith (szerk.): *Historical Linguistics 2005: Selected papers from the 17th International Conference on Historical Linguistics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 311–36.
- Loporcaro, Michele 2009. *Profilo linguistico dei dialetti italiani*. Laterza. Róma, Bari.
- Loporcaro, Michele 2015. *Vowel Length From Latin to Romance*. Oxford University Press. Oxford.
- McCrary Kambourakis, Kristie 2007. *Reassessing the Role of the Syllable in Italian Phonology: An Experimental Study of Consonant Cluster Syllabification, Definite Article Allomorphy and Segment Duration*. Routledge. New York.
- Odden, David 2011. The Representation of Vowel Length. In: Marc van Oostendorp–Colin J. Ewen–Elizabeth Hume–Keren Rice (szerk.): *The Blackwell Companion to Phonology*. Blackwell. Oxford. 1–26.
- Paul, Herman 2007/1881. *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Niemeyer. Tübingen.

- Perlmutter, David 1995. Phonological quantity and multiple association. In: John Goldsmith (szerk.): *A Handbook of Phonological Theory*. Blackwell. Oxford. 307–17.
- Pfalz, Anton 1913. Die Mundart des Marchfeldes. *SBW* 170: 1–75.
- Rohlf, Gerhard 1966. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti: Fonologia*. Einaudi. Torinó.
- Róna-Tas András–Berta Árpád 2011. *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian*. Otto Harrassowitz. Wiesbaden.
- Roseano, Paolo–Franco Finco 2022. Rhaeto-Romance: Friulian, Ladin, and Romansh. In: Christoph Gabriel–Randall Gess–Trudel Meisenburg (szerk.): *Manual of Romance Phonetics and Phonology*. Mouton de Gruyter. Berlin. 628–68.
- van Santen, Jan 1992. Contextual effects on vowel duration. *Speech Communication* 11: 513–46.
- Scheer, Tobias 2017. Voice-induced vowel lengthening. *Papers in Historical Phonology* 2: 116–51.
- Seiler, Guido 2009. Sound change or analogy? Monosyllabic lengthening in German and some of its consequences. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 12: 229–72.
- Stieber, Zdzisław 1973. *A historical phonology of the Polish language*. Winter. Heidelberg.
- Timberlake, Alan 1983. Compensatory Lengthening in Slavic 1: Conditions and Dialect Geography. In: Vladimir Markov–Dean S. Worth (szerk.): *From Los Angeles to Kiev: Papers on the Occasion of the Ninth International Congress of Slavists*. Slavica. Columbus. 207–36.
- VIVALDI (adatbázis). Vivaio Acustico delle Lingue e dei Dialetti d’Italia, Berlin: Humboldt Egyetem. <https://www2.hu-berlin.de/vivaldi/>

Cser András

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK

Nyelvtudományi Kutatóközpont

cser.andras@btk.ppke.hu

Huszthy Bálint

Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK

huszthy.balint@gmail.com